

JOURNAL OF THE ROYAL LAUREATES ACADEMY

www.rlindia.org

संस्कृतनाट्यपरंपरायाम् कालिदस्य योगदानस्य अध्ययनम्

Kajal Pal

Research Scholar, Department of Sanskrit, Sunrise University, Alwar, Rajasthan

Dr. Chanchal Bhardwaj

Associate Professor, Department of Sanskrit, Sunrise University, Alwar, Rajasthan

सारांशः

संस्कृतनाट्यपरंपरा भारतीयसाहित्यस्य सांस्कृतिकस्य च समृद्धा, सशक्ता च धारा अस्ति, यत्र महाकविः कालिदासः अत्यन्तं महत्वपूर्णं अद्वितीयं च योगदानं कृतवान् इति मन्यते। कालिदासः स्वनाट्यानि माध्यमेन संस्कृतरंगमञ्चाय सौन्दर्यं, भावनात्मकगहनत्वं च कलात्मकं उत्कृष्टत्वं च प्रदत्तवान्। तेषां नाटकानि अभिज्ञानशकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम् केवलं कथावस्तुनि दृष्ट्या श्रेष्ठानि न सन्ति, किन्तु तेषु चरित्र-चित्रणस्य, संवादशैलीस्य, रस-निर्माणस्य, प्रकृतिचित्रणस्य च अद्भुतः समन्वयः दृष्टव्यम्। कालिदासः भरतमुनिना प्रतिपादितानि नाट्यशास्त्रसिद्धान्तानि आत्मसात्य नाट्यकलाः व्यवहारिकं सौन्दर्यपूर्णं च रूपं प्रदत्तवान्। विशेषतः शृङ्गार-रसस्य अभिव्यक्तौ तस्य दक्षता तं संस्कृतनाटककारेषु विशिष्टस्थानं प्रदत्तवतीति। अस्मिन् अध्ययनम् संस्कृतनाट्यपरंपरायाः ऐतिहासिकपरिप्रेक्ष्ये कालिदासस्य योगदानस्य विश्लेषणं क्रियते।

मुख्यशब्दाः – संस्कृतनाट्यपरंपरा, कालिदासस्य योगदानम्, भारतीयसाहित्य, कलात्मकं उत्कृष्टत्वम्, संवादशैली, प्रकृतिचित्रणम्

प्रस्तावना

संस्कृतनाट्यपरंपरा भारतीयसाहित्यस्य प्राचीनम्, सुदृढम्, बहुआयामी च परंपरा अस्ति। अस्य मूलम् उद्देश्यं केवलं मनोरञ्जनं न, किन्तु समाजं नैतिक-सांस्कृतिक-आध्यात्मिकमूल्यानि च स्वीकरोति। नाट्यम् भारतीयाचार्यैः दृश्यकाव्यम् इति ख्यातम्, यतो हि तस्मिन् शब्दनाट्ययोः समन्वयः दृश्यते। भरतमुनिना रचितं नाट्यशास्त्रम् संस्कृतनाट्यपरंपरायाः आधारग्रन्थः इति मन्यते, यस्मिन् नाट्यस्य उत्पत्तिः, उद्देश्यः, संरचनाः, रससिद्धान्तः, अभिनयस्य च विविधाः पक्षाः विस्तरेण विवेचिताः सन्ति। एतेषु सुदीर्घनाट्यपरंपरायाम् महाकविः कालिदासः अविर्भूत्वा संस्कृतनाटकस्य गगनशिखरं प्रति प्रचोदितवान्।

कालिदासं संस्कृतसाहित्यस्य शिरोमणि इति कथ्यते। सः केवलं श्रेष्ठकवि न, किन्तु निपुणः नाटककारः अपि। तेषां नाटकानि शास्त्रीयनियमपालनसहितं सहजता, सरसता, भावनात्मकता च सम्यक् संयोजितानि दृश्यन्ते। संस्कृतनाट्यपरंपरायाम् यत्र भासः, शूद्रकः, भवभूतिः च महत्वपूर्णं योगदानं कृतवन्तः, तत्र कालिदासः सौन्दर्यं, कोमलता, भावप्रवणता च समृद्धिं प्रदत्तवान्।

कालिदासस्य नाटकानां प्रमुखविशेषता तेषां कथावस्तु अस्ति। सः पौराणिकानि, ऐतिहासिकानि, काव्यात्मकानि च कथाः आधारभूतं नाट्यरचनां कृतवान्। अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटकस्य माध्यमेन दुष्पन्त-शकुन्तलयोः प्रेमकथां सः अतिसुशीलं संवेदनशीलं च प्रकारेण प्रकाशयति। एतत् न केवलं भारतदेशे, किन्तु विश्वसाहित्ये अपि प्रशंसितम्। अस्मिन् नाटके कालिदासः प्रदर्शयति यत् प्रेम, करुणा, विरहः च भावाः सर्वकालिकाः, सर्वभौमिकाः च।

कालिदासस्य द्वितीयम् नाटकं विक्रमोर्वशीयम् देव-अप्सरासु आधारितं प्रेमकथां प्रतिपादयति, यत्र लौकिक-अलौकिकतत्त्वयोः सुन्दरसमन्वयः दृश्यते। मालविकाग्निमित्रम् ऐतिहासिकपृष्ठभूमिकृतम् अपि शृङ्गारस्य प्रधान्येन विशेषं महत्त्वं वहति। एतेषु त्रयेषु नाटकेषु कालिदासः नारीपात्रेभ्यः विशेषं गौरवं प्रदत्तवान्। शकुन्तला, उर्वशी, मालविका च पात्राणि संस्कृतनाट्यपरंपरायाम् नारी-चरित्राणां सशक्त-संवेदनशीलछविं प्रस्तुतवन्ति। रससिद्धान्ते कालिदासस्य योगदानं अत्यन्तं महत्वपूर्णम्। तेन मुख्यतः शृङ्गाररसस्य प्रधान्यम् प्रदत्तम्, किन्तु करुण, वीर, हास्य, अद्भुतरसाः च सम्यक् प्रकारेण प्रयोगिताः। तस्य नाटकेषु रसः केवलं सैद्धान्तिकः न, जीवन्तानुभूतिः च मंचे प्रकटते। पात्रेषु संवादाः, हाव-भावाः, परिस्थितयः च रसस्य निष्पत्तौ सहायकाः।

प्रकृतिचित्रणं तस्य नाट्यकलेषु विशिष्टविशेषता। नाटकेषु प्रकृति केवलं पृष्ठभूमिः न, कथानकस्य सक्रियाङ्गः च भवति। ऋतूनां वर्णनम्, वनस्य, आश्रमस्य, नद्याः पर्वतानां च जीवदृश्यं नाटके काव्यात्मकऊँचिं प्रददाति। अनेन दर्शक-पाठकयोः भावनात्मकसंपर्कः कथायाः सह सिध्यति।

भाषा-सम्प्रेषणस्य दृष्ट्या अपि कालिदासस्य योगदानं उल्लेखनीयम्। सः संस्कृतस्य सह प्राकृतभाषायाः

यथोचितप्रयोगं कृतवान्, येन नाटकं स्वाभाविकं प्रभावशाली च जातम्। पात्राणां सामाजिकस्थितिनुसारं भाषाप्रयोगः तस्य नाट्यकुशलत्वस्य प्रमाणम्।

कालिदासस्य नाटकाणां कथावस्तु

महाकविः कालिदासः संस्कृतनाट्यपरंपरायाम् नाटकाणां कथावस्तुना कोमलता, सौन्दर्यं, भावनात्मकगहनत्वं च कारणेन विशिष्टस्थानं धारयति। सः स्वनाटकाणां कथावस्तुसंग्रहाय पौराणिकानि, ऐतिहासिकानि, काव्यात्मकानि च स्रोतानि चयनितवान्, किन्तु केवलं कथारूपेण प्रस्तुतेषु न, स्वस्य मौलिककल्पनया कलात्मकदृष्ट्या च नविनरूपं प्रदत्तवान्। तेषां नाटकाणां कथावस्तु जीवनस्य स्वाभाविकानुभूतिषु—प्रेम, विरह, करुणा, आशा, पुनर्मिलन च—आधारितं यत् दर्शक-पाठकयोः हृदयम् सहजं स्पृशति।

कालिदासस्य त्रयः प्रमुखानाटकाः अभिज्ञानशकुन्तलम्, विक्रमोर्वशीयम्, मालविकाग्निमित्रम् कथावस्तुना भिन्नाः अपि, भावात्मकैक्यं सौन्दर्यबोधं च संलग्नानि दृश्यन्ते। अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटकस्य कथा दुष्पन्त-शकुन्तला-प्रेम, विरह, पुनर्मिलन च केन्द्रितम् अस्ति, यत्र ऋषिदुर्वासा-शापस्य एवं तस्य निवृत्तेः माध्यमेन नाटकीयता उत्पाद्यते। एषा कथावस्तु मानवीयभूल, स्मृति, प्रेमशक्तिं च मार्मिकरूपेण प्रस्तुतेति।

विक्रमोर्वशीयम् नाटके देव-अप्सरप्रेमं आधारभूतं कथां प्रस्तुत्य, लौकिक-अलौकिकसंसारयोः सुन्दरसमन्वयं दर्शयति। अत्र प्रेम केवलं व्यक्तिगतभावा न, किं तु त्याग-कर्तव्यसंघर्षसह सङ्गच्छति।

मालविकाग्निमित्रम् ऐतिहासिकपृष्ठभूमिकृतं नाटकं, यत्र राजा अग्निमित्र-मालविकायोः प्रेमकथा दरबारीजीवनं, राजनीतिः सामाजिकमर्यादाः च मध्ये विकसितं दृश्यते। अस्य नाटके कथावस्तु अपेक्षाकृतसरलम्, किन्तु तत्र नाटकीयमोड़, हास्य, शृङ्गाररसस्य संतुलितप्रयोगः दृश्यते।

कालिदासस्य कथावस्तोः प्रमुखविशेषता एव, यत् संघर्षः तीव्रः कृत्रिमः च न, स्वाभाविकः भवति। नाटकाणां नायक-नायिकयोः मध्ये विरोधः परिस्थितिजन्यः अस्ति, द्वेषपूर्णः न। अन्ते प्रत्येक नाटकस्य सुखान्तिः दृश्यते, यत् संस्कृतनाट्यपरंपरायाः मर्यादायाः अनुरूपम्।

कथावस्तुसहितं प्रकृतिः घनिष्ठसंबन्धिनी, यत्र आश्रमः, वनम्, ऋतवः, प्राकृतिकदृश्यानि च कथायाः भावप्रवाहं दृढतया संवर्धयन्ति।

एवं, कालिदासस्य नाटकाणां कथावस्तु सरलत्वेन सह गहनभावबोधेन, सौन्दर्येण, मानवीयसंस्पर्शेन च पूर्णा, या संस्कृतनाट्यपरंपरायाम् अमरस्थानं प्राप्नोति।

कालिदासस्य प्रमुखनाटकानि

महाकविः कालिदासः संस्कृतनाट्यपरंपरायाः श्रेष्ठतमः नाटककारः इत्युपविध्यते। तस्य नाटकानि भाव, रस, सौन्दर्यं, नाट्यकला च उत्कृष्टसमन्वयं प्रदर्शयन्ति। कालिदासेन रचितानि त्रयः नाटकानि विशेषतः प्रसिद्धानि

मान्यन्ते—

१. अभिज्ञानशकुन्तलम्,

अभिज्ञानशकुन्तलम् महाकविः कालिदासस्य सर्वाधिक प्रसिद्धम्, परिपक्वम्, विश्वविख्यातम् च नाटकम् अस्ति। अस्य कथा महाभारते वर्णितदुष्यन्त-शकुन्तला प्रसङ्गे आधृत्या, किन्तु कालिदासेन तां स्वकल्पनया, कोमलभावनया कलात्मकसौन्दर्येण च अतिशयप्रभावशाली रूपेण प्रस्तुता। एषः सप्ताङ्गनाट्यः संस्कृतनाट्यपरंपरायाम् शृङ्गार-करुणरसमयोः श्रेष्ठदर्शनम् इति मन्यते।

नाट्यकथा आरभते राजा दुष्यन्तस्य आश्रमभ्रमणात्, यत्र तस्य भेंट ऋषिकण्वस्य पालिता पुत्री शकुन्तलया जातम्। तयोः मध्ये प्रेमविकासः भवति, गान्धर्वविवाहः च सम्पन्नः। पश्चात् दुष्यन्तः राज्यकर्मणि गतवान्। एतत् एव नाट्यकथायाम् नाटकीयमोः उद्भवति—ऋषिदुर्वासस्य शापेन दुष्यन्तः शकुन्तलां विस्मरति। शकुन्तला प्रदत्ताङ्गुलिका (अभिज्ञान) हान्यते, यत् विस्मृतिं गभीरतया जन्मयति। अपमानितः शकुन्तला दुष्यन्तेन न अनुमोद्यते, यतः करुणरसम् उत्पाद्यते।

नाटकस्य अन्ते, अङ्गुलिका प्राप्ता भवति, स्मृतिः पुनः दुष्यन्तस्य जाग्रति, च युग्मपुनर्मिलनं सम्पद्यते। एषा सुखान्तकथाया माध्यमेन कालिदासः प्रेमस्य विजयम्, धैर्यं, नियतिशक्तिं च प्रकाशयति। नाट्यकथायाः प्रमुखविशेषता शकुन्तला पात्रे अस्ति—साध्वी, सौम्या, लज्जाशीला, आदर्शभारतीयनारीप्रतिमापरिपूर्णा।

अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटके प्रकृतिचित्रणम् अत्यन्तजीवम्। आश्रमः, वनम्, ऋतवः, पशुपक्षिणः च कथाभावप्रवाहं गहनतया संवर्धयन्ति। संवादशैली कोमल-काव्यात्मक-भावप्रवण इत्यस्ति। एतत् कारणम् यत् एषः नाटकः भारतीयसाहित्यस्य सीमां लङ्घ्य विश्वसाहित्ये प्रतिष्ठितः, अनेकेषु भाषासु च अनूदितः।

२. विक्रमोर्वशीयम्

विक्रमोर्वशीयम् कालिदासस्य द्वितीयं प्रमुखनाटकं अस्ति, यस्य कथावस्तु राजा पुरुरवा अप्सरा उर्वशी च प्रेमे आधृतम्। एषः नाटकं लौकिक-अलौकिक प्रेमयोः समन्वयस्य उत्कृष्टदर्शनम् प्रददाति। कथावस्तु वैदिक-पौराणिकपरंपरायाः आधारं धारयति, किन्तु कालिदासेन तस्मै नाटकीयसौन्दर्यं भावगहनता च प्रदानं कृतम्। कथानुसारं राजा पुरुरवा युद्धे अप्सरा उर्वशीं रक्षन्ति, यतः तयोः मध्ये प्रेमविकासः भवति। इन्द्रसभा एव उर्वशीं पृथिव्यां आगमयति, किन्तु किञ्चित् शर्तेभ्यः प्रतिबद्धेभ्यः पुरुरवस्य समीपे स्थितुम् अनुमतिः लभते। परिस्थितीनां बन्धनेन उर्वशी पृथिव्याः त्यागं कुर्वन्ती, यत् विरहकरुणाभावस्य प्रबलं कारणं भवति।

अत्र प्रेमः केवलं आनन्दस्य साधनम् न, किन्तु संघर्षस्य, त्यागस्य, धैर्यस्य च परीक्षा अपि। पुरुरवस्य विरहविलापः, मानसिकपीडा, पुनर्मिलनाभिलाषा च अत्यन्तं मार्मिकं प्रस्तुतेति। कालिदासेन अत्र शृङ्गाररसस्य सह करुण-अद्भुतरसयोः सुन्दरं समन्वयम् कृतम्।

विक्रमोर्वशीयम् नाटकस्य विशेषता एषा यत् देवलोकमानुषलोकयोः द्वयोः चित्रणं दृश्यते। कथानकं अपेक्षाकृतजटिलम्, किन्तु भावप्रवणता तं सहजं कुर्यात्। उर्वशी पात्रं सौन्दर्यं, चञ्चलता, भावुकता च प्रतीकं, पुरुरवा आदर्शप्रेमी वीरनायक इत्युपस्थापितः।

भाषा-शैली काव्यात्मकम्, प्रकृतिचित्रणं कथां सजीवं कुर्वति। एषः नाटकं प्रमाणीकुर्यात् यत् कालिदासः अलौकिककथाः अपि मानवीयसंस्पर्शेन योजयितुं निपुणः आसीत्।

३. मालविकाग्निमित्रम्

मालविकाग्निमित्रम् कालिदासस्य प्रथमं नाटकम् इति मन्यते। अस्य कथावस्तु शुंगवंशीयराजा अग्निमित्र-मालविका च प्रेमकथायाः आधारे विकसितम् अस्ति। एषः नाटकः ऐतिहासिकपृष्ठभूमिकृतः, यत्र दरबारीजीवनं, राजनीति, प्रेम च सजीवचित्रेण दृश्यते।

नाटके मालविका साधारणदासी इव राजमहले आगच्छति, किन्तु शनैः शनैः राजा अग्निमित्रः तया प्रेमसंबन्धं कुर्वति। राणी धारिणी इरावती च प्रेमे बाधकाः सन्ति। नाटकीयघटनाक्रमणात् ज्ञायते यत् मालविका वास्तविकतः राजकुलजया, यस्मात् अन्ते तस्य विवाहः राजेण सम्भवति।

अस्य नाटकस्य कथावस्तु अपेक्षाकृतसरलः, लघु च। गम्भीरकरुणारसस्य स्थानं हास्य-शृङ्गाररसम् अधिगच्छति। विदूषकः गौतमः हास्यतत्त्वेन कथां रोचकां कुर्वति। नाटकं दरबारीजीवनस्य ईर्ष्या, राजनीति, प्रेमसंघर्षं च सजीव रूपेण प्रस्तुतम्।

मालविकाग्निमित्रम् नाटके कालिदासस्य प्रारंभिकनाट्यकला स्पष्टतया दृश्यते। संवादाः सरलाः, प्रवाहपूर्णाः, प्रभावशालिनः च। एषः नाटकं प्रमाणीकुर्यात् यत् कालिदासः ऐतिहासिकविषयांश्च काव्यात्मक-सौन्दर्यपूर्ण-मनोरञ्जक रूपे प्रदातुं निपुणः आसीत्।

रससिद्धान्तः च कालिदासः

भारतीयकाव्यशास्त्रे रससिद्धान्तं साहित्यनाट्यकला च आत्मा इति मन्यते। भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे “विभाव-अनुभाव-व्यभिचारीभावसंज्ञानाद् रसनिर्माणम्” इति सूत्रेण रसस्य संकल्पना प्रतिपादिता। अस्य सिद्धान्तानुसारं स्थायिभावः उपयुक्तपरिस्थितिषु विकसित्य रसरूपं गृह्णाति।

संस्कृतनाट्यपरंपरायाम् महाकविः कालिदासः तेन केवलं शास्त्रीयस्तरे न, किं तु व्यवहारिक-सौन्दर्यात्मकस्तरे च रससिद्धान्तस्य पूर्णतां प्रदत्तवान्।

कालिदासस्य नाटकेषु शृङ्गाररसः प्रधानतया दृष्टः। तेषां नाटकाणां मूलभावः प्रेम, किन्तु एषः केवलं कामभावपर्यन्तः न, अपि तु कोमलता, मर्यादा, विरह, त्याग, पुनर्मिलन इत्यादिषु भावानुभूतिषु संलग्नः। अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटके दुष्यन्त-शकुन्तला प्रेमविरहपुनर्मिलनं शृङ्गाररसस्य उत्कर्षरूपं दर्शयति।

संयोगवियोगयोः अवस्थायाम् रसस्य निष्पत्तिः अत्यन्तं स्वाभाविकं मार्मिकं च दृश्यते।

कालिदासेन करुणरसस्य अपि सशक्ता अभिव्यक्तिः कृताः। शकुंतला तिरस्कारः, पुरुरवा उर्वशी-विरहः च दर्शकस्य हृदयमध्ये करुणाभावं उत्पादयति। करुणरसः नीरसशोक इव न, किं तु मानवीयसंवेदनास्वरूपं ग्रह्णाति। अतः विक्रमोर्वशीयम् नाटके अद्भुत-वीररसयोः अपि सुन्दरं प्रयोगं दृष्टुः, विशेषतः देव-लोकयुद्धप्रसङ्गे।

कालिदासस्य रसनिर्माणस्य विशेषता एषा यत् रसः कृत्रिमः न, स्वाभाविकं विकसितः। विभावः, अनुभावः, व्यभिचारीभावः च कथानक-पात्रयोर्योगेन स्वाभाविकरूपेण दृश्यते। संवादः, अभिनयः, वातावरणं, प्रकृतिचित्रणं च रसोत्पत्तौ सहायकं भवन्ति। ऋतवः, वनानि, आश्रमाः, पुष्पाणि, नद्यः च सजीवप्रदर्शनं रससघनतां वर्धयति।

कालिदासस्य हास्यरसः अपि सहायकः, विशेषतः विदूषकपात्रस्य माध्यमेन। मालविकाग्निमित्रम् नाटके विदूषकः गौतमः संवादेन कथायां हल्कतां मनोरञ्जनञ्च योजयति, यतः नाटकं भारयुक्तम् न भवति। शृङ्गाररस-हास्यरसयोः एषः संतुलनं कालिदासस्य नाट्यकुशलतां प्रकाशयति।

चरित्र-चित्रणे कालिदासस्य विशेषताः

महाकविः कालिदासः संस्कृतसाहित्ये श्रेष्ठतमः नाटककार इत्युपविध्यते, यतो हि तेषां नाटकाणां चरित्र-चित्रणं अत्यन्तं स्वाभाविकं, सजीवम्, भावनात्मकञ्च दृश्यते। तेषां पात्राः केवलं कथाप्रवर्तनाय साधनानि न, किन्तु मानवीयसंस्पर्शाः भावनाः आदर्शाः च जीवितप्रतिमरूपेण प्रस्तुताः। चरित्रेषु आदर्शं यथार्थं च संतुलितरूपेण दृश्यते, यत् तान् कालजयी करोति।

कालिदासस्य नायकाः उदात्ताः, मर्यादाशीलाः, कर्तव्यनिष्ठाश्च भवन्ति। दुष्यन्तः, पुरुरवा, अग्निमित्रः च वीरः, प्रेमशीलः, न्यायप्रियः च, किन्तु पूर्णतया दोषरहितः न। दुष्यन्तस्य शकुंतलां विस्मरणम्, पुरुरवस्य भावनात्मकः आवेगः, अग्निमित्रस्य द्विविधागमनं च तेषां चरित्रे मानवीयसङ्ग्रहं निर्मितम्। अतः कालिदासस्य नायकाः आदर्शास्तु अपि मानवीयसुलभदुर्बलतया युक्ताः।

कालिदासस्य नारीपात्राणि विशेषतया उल्लेखनीयानि। शकुंतला, उर्वशी, मालविका च पात्राणि संस्कृतनाट्यपरंपरायाम् नारीचरित्राणां श्रेष्ठदर्शनम् प्रदर्शयन्ति। शकुंतला पात्रं सरलता, लज्जा, प्रेम, धैर्यं च प्रतीकं। उर्वशी सौन्दर्यं, चञ्चलता च सह गभीरप्रेमानुभूतिं प्रतिनिधित्वं करोति। मालविका कोमलता आत्मसम्मानं च युक्तं नारीरूपं प्रस्तुतेति। कालिदासः नारीपात्राणि केवलं सौन्दर्यवस्तु इव न, किन्तु संवेदनशील आत्मसम्मानयुक्त व्यक्तित्वरूपेण चित्रितवान्।

चरित्र-चित्रणस्य प्रमुखविशेषता मनोवैज्ञानिकगहनता च। पात्रेषु केवलं बाह्यक्रियाः न, तेषां अन्तर्मनः भावनाः

अपि सशक्तरूपेण प्रकाश्यन्ते। प्रेम, विरह, शंका, ग्लानि, आशा, उल्लास इत्यादयः भावाः संवादे क्रियायाश्च स्पष्टतया दृश्यन्ते। एतत् पात्रान् जीवंतान् प्रकाशयति।

सहायकपात्राणां चित्रणं अपि कालिदासस्य नाट्यकला विशेषतया महत्वपूर्णम्। विदूषकः, सख्यः, ऋषयः, दास्यः च हास्य, करुणा, संवेदनशीलता च कथायाम् योजयन्ति। विशेषतः विदूषकस्य माध्यमेन हास्यरसस्य सृष्टिः, नाट्यं रोचकं कुर्वति।

संवाद-शैली च भाषा-प्रयोगः

महाकविः कालिदासः संस्कृतनाट्यपरंपरायाम् अद्वितीयः इति तेषां नाटकाणां संवाद-शैली तथा भाषा-प्रयोगः प्रमुखविशेषता। सः संवादं केवलं कथाप्रवर्तनस्य साधनं न, किं तु भाव-रसाभिव्यक्तेः मुख्यं उपकरणं च कृतवान्। तेषां संवादाः सरलाः, प्रवाहपूर्णाः, भावप्रवणाश्च, यस्माद् पात्रेषु मनोभावाः, सामाजिकावस्था, व्यक्तित्वं च स्पष्टतया प्रकाशते।

कालिदासः संस्कृतभाषायाः शुद्ध-काव्यात्मक-अलंकारयुक्तं प्रयोगं कुशलतया कृतवान्। सहैव प्राकृतभाषायाः उपयोगं अपि दर्शनीयम्। एषः प्रयोगः पात्रेषु सामाजिकस्थितिः, चरित्रं, भावः च यथोचितं अनुकूलयति। यथा राजानां उच्चवर्गीयपात्राणां संवादाः अधिक औपचारिकाः, शास्त्रीयाः, गंभीराः, किन्तु दासी, विदूषक, सामान्यपात्राणां संवादाः सरलाः, सहजाः, अल्पभारः। एतेन भाषाप्रयोगे पात्र-परिचयः कथायाम् यथार्थता च प्रदत्ताः।

कालिदासस्य संवादिषु रसभावस्य अभिव्यक्तिः विशेषतया दृष्टा। शृङ्गार, करुण, हास्य, अद्भुतरसाः पात्रशब्देषु उपमासु, रूपकेषु, अलंकारेषु च दर्शकं प्रति प्राप्यन्ते। संवादः केवलं भावप्रदर्शनस्य साधनं न, किं तु कथानकं प्रवर्तयितुं, नाट्यदृश्यं सजीवं कुर्यात् अपि। तत्र प्रकृतिचित्रणं पृष्ठभूमिवर्णनं च सम्मिलितम्। ऋतु-वन-नदी-पर्वत-आश्रम इत्यादीनां विवरणेन कथाभावप्रभावः गंभीरः भवति, यत् दर्शकः पाठकः सहजतया कथायां लीनः भवति।

कालिदासः संवादिषु संवाद-व्यङ्ग्यं, विदूषकपात्राणां माध्यमेन हास्यं च प्रस्तुतवान्। एषः हास्यः केवलं मनोरञ्जनं न, कथायां तनावम्, गंभीरभावस्य च संतुलनं धारयति। कालिदासस्य संवाद-शैली भाषाप्रयोगः सुगठितः, भावप्रधानः, लयबद्धः, सौन्दर्यपूर्णः च। एतेन पात्राणि कथानकं च जीवंतं भवति, दर्शक-पाठकयोः भावानुभूतिः गंभीरतया लभ्यते। एतत् कारणं यत् कालिदासस्य नाटकाणि अद्यापि नाट्यशास्त्रे साहित्ये च अध्ययन-मंचनायाः अत्यन्तं प्रासंगिकानि।

प्रकृतिचित्रणे कालिदासस्य नाट्यदृष्टिः

महाकविः कालिदासः संस्कृतनाट्यपरंपरायाम् नाटकेषु प्रकृतिचित्रणस्य विशेषं स्थानं धारयति, यत् तस्य

नाट्यकलायाः विशिष्टं चिह्नं भवति। संस्कृतनाट्यपरंपरायाम् प्रकृति केवलं पृष्ठभूमिः न, अपि तु कथानक-रसोत्पत्तौ सहायकतत्त्वं च भवति। कालिदासः प्रकृतिं न केवलं दृश्यसौन्दर्याय, अपि तु पात्रभावकथानकगहनतायाः प्रकाशनाय अपि प्रभावेन उपयुज्यते।

तस्य नाटकाणि ऋतवः, वनानि, नद्योः, पर्वताः, पुष्पपर्णानि च कथाभावेन गभीरतया संवद्धानि। यथा अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटके वनं आश्रमं च शकुन्तला-दुष्यन्तयोः प्रेमविरहाभावं मार्मिकतया प्रकटयन्ति। ऋतुसौन्दर्यं वनस्पतिवर्णनं च केवलं दृश्यसुखं न ददाति, अपि तु पात्रभावानां प्रतिबिम्बं अपि प्रस्तुतयति।

कालिदासः प्रकृतिं रसोत्पत्तेः अंगं अपि कृत्वा। शृङ्गारकरुणरसं च प्रसङ्गेषु प्रकृतिवर्णनं भावगहनतां वर्धयति। उदात्तपर्वताः, शांतानद्योः, मधुरपक्षिणां च कूजनम्, पुष्पाणां सुगन्धः च पात्रभावान् प्रतिध्वनयन्ति। एतेन प्रकृति नाट्ये सक्रियपात्रे इव भवति, यत् कथानकविकासे सहयोगिनी भवति।

अथ च कालिदासः प्रकृतिमाध्यमेन मानवीय-अलौकिकतत्त्वयोः समन्वयम् अपि प्रस्तुतवान्। विक्रमोर्वशीयम् नाटके उर्वशी-देवदृश्ये आकाशः, मेघाः, पर्वताः च प्राकृतिकपरिसरं अलौकिकरूपेण योजयन्ति। तथा मालविकाग्निमित्रम् नाटके बागबगिचाः, प्रासादपरिसरं च प्रेम, हास्य, सामाजिकप्रसङ्गं च रोचकं कुर्वति।

कालिदासस्य नाट्यदृष्टौ प्रकृतिचित्रणं सजीवम्, भावप्रधानम्, कथानकसहायकं च। एषः केवलं पृष्ठभूमिः न, अपि तु पात्रानुभव-रसोत्पत्तौ सक्रियरूपेण योगदानं कुर्यात्। तत्र प्रकृति-मानवभावसमन्वयः कालिदासस्य नाट्यकुशलतां सौन्दर्यबोधं च उत्कृष्टतया प्रदर्शयति।

भारतीयनाट्यपरंपरायाम् कालिदासस्य प्रासंगिकता

भारतीयनाट्यपरंपराः शताब्दीनां यावत् समाजस्य, संस्कृतेः साहित्यस्य च अभिन्नांग इव अस्ति। अस्य परंपरायाम् महाकविः कालिदासः नाट्यकलायाः योगदानं अत्यन्तं महत्वपूर्णं, स्थायी च इति मन्यते। तेषां रचनाः केवलं शास्त्रीयमर्यादारससिद्धान्तानां उत्कृष्टं पालनं न, अपि तु मानवीयसंस्पर्शः, सौन्दर्यबोधः, सामाजिकमूल्यांश्च जीवन्तरूपेण प्रस्तुतवन्तः। एषा एव कारणम् यत् कालिदासः अद्यापि भारतीयनाट्यपरंपरायाम् अत्यन्तं प्रासंगिकः।

कालिदासस्य नाटकेषु शृङ्गार-करुणरसयोः प्रधानता दृष्टा, या भारतीयरंगमंचपरंपरायाम् भावानुभूति-दर्शकसंबंधदृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्णा। अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटके दुष्यन्त-शकुन्तलयोः प्रेमविरहः आधुनिक पारंपरिकदर्शकयोः च हृदयस्पर्शी। तेषां नाट्यसाहित्यं कालस्थानसीमायाः परे जाकर सार्वकालिक-सार्वभौमिकं अभवत्।

कालिदासः चरित्र-चित्रण, संवादशैली, प्रकृतिचित्रणादीनां माध्यमेन भारतीयनाट्यशास्त्रं व्यवहाररूपेण प्रदत्तवान्। पात्रभावभूमेः यथार्थता, संवादानां सजीवता, प्राकृतिकपरिसरस्य सम्यक् उपयोगः अद्यापि मंचन-

शिक्षणाय आदर्शमापदर्शयति। तेषां नाटककला दृष्टान्तं प्रदर्शयति यथा शास्त्रीयनियमपालने अपि नाटकं रोचकं, संवेदनशीलं, भावपूर्णं च कर्तुं शक्यते।

भारतीयरंगमंचे कालिदासस्य प्रासंगिकतायाः अन्यं पक्षं तेषां सौन्दर्यबोधः, मानवीयमूल्यानां संवेदनशीलचित्रणम्। तेषां नाटकेषु प्रेम, धैर्यं, त्याग, नैतिकता, आदर्शचरित्रं च अनुभव्यमानम्, यत् समाजसंस्कृतेः दृष्ट्या अद्यापि महत्वपूर्णम्। एतत् कारणं यत् तेषां नाटकेषु मंचनं अद्यापि लोकप्रियं, आधुनिकरंगकर्मिणा, साहित्यकृता, शोधकृता च गहनाध्ययनाय विषयः इति मन्यते।

कालिदासस्य नाट्यकलायाः योगदानं सांस्कृतिकं, शास्त्रीयं, भावनात्मकं च दृष्ट्या भारतीयनाट्यपरंपरां निरंतरं सशक्तं कुर्वति। तेषां रचनाः केवलं भारतीयरंगमंचपरंपरायाः आधारं न, अपि तु आधुनिकसाहित्ये, नाटके, अभिनयशास्त्रे च प्रासंगिकतां धारयन्ति। तेषां सौन्दर्यबोधः, रस-निष्पत्ति, चरित्र-चित्रणं च अद्यापि भारतीयनाट्यशास्त्रस्य मार्गदर्शकप्रेरणास्रोतं भवन्ति।

निष्कर्षः

संस्कृतनाट्यपरंपरायाम् महाकविः कालिदासस्य योगदानं अत्यन्तं व्यापकं, गहनं, स्थायी च अभवत्। ते नाटकम् केवलं शास्त्रीयनियमसीमायाम् बध्नन्तः न, अपि तु भावनात्मकं, सौन्दर्यपूर्णं, मानवीयसंस्पर्शयुक्तं च कृत्वा प्रस्तुतवन्तः। कालिदासस्य नाटकेषु रसः, भावः, भाषा, संवादः, चरित्रम्, प्रकृति च एवम् संतुलनं दृष्टं यत् तान् अन्यनाटककारेभ्यः विशिष्टान् करोति। विशेषतया शृङ्गाररसं सफलतया व्यक्तं तान् शृङ्गारकविः इति प्रतिष्ठां प्रदत्तम्।

तेषां नाटकेभ्यः संस्कृतनाट्यपरंपरा न केवलं समृद्धा, अपि तु भारतीयसांस्कृतिकचेतनायाः दृढं आधारं अपि लब्धम्। अद्यापि कालिदासस्य नाटकेषु सार्वकालिकता, कलात्मकता, मानवीयमूल्याणि च दृष्टव्यन्ते, यत् तेषां प्रासंगिकता निर्दिशति। अतः निर्विवादतया कथयितुं शक्यते यत् कालिदासः संस्कृतनाट्यपरंपरायाः एषां स्तम्भः, यस्य विना परंपरायाः पूर्णकल्पना संभवति न।

संदर्भग्रन्थसूची

1. भरतमुनिः, नाट्यशास्त्रम् (अनुवादः प्रो. बी. चंद्रशेखरशास्त्री), मोहनलालसंस्कृतविश्वविद्यालयप्रकाशन, मार्गशीर्ष, २०१२।
2. जैन, श्रीमती सीता, संस्कृतनाट्यपरंपराः विकास एवं स्वरूप, भारतीयविद्याभवन, नयीदिल्ली, २००५।
3. द्विवेदी, रामकृपाल, कालिदासः जीवनम्, काव्यं च नाट्यकला, नन्दनप्रकाशन, इलाहाबाद, २०११।
4. श्रीवास्तव, नरेंद्र, कालिदासस्य नाट्याध्ययनम्, लोकभारतीप्रकाशन, भोपाल, २०१७।

5. शुक्ल, हरिदत्त, भारतीयनाट्यदर्शनं च रससिद्धान्तः, अमृतप्रभाप्रकाशन, वाराणसी, २००८।
6. पाठक, सुनील, शृङ्गाररसः एवं कालिदासस्य काव्यपरंपरा, रेनबोपब्लिकेशन, जयपुर, २०१५।
7. त्रिपाठी, विद्यानाथ, कालिदासस्य नाट्यसाहित्यं: विश्लेषणं प्रस्तुति च, संस्कृतभारती, ऋषिकेश, २०१९।
8. मिश्रा, जीतेंद्र, प्रकृतिः च भारतीयकाव्यपरंपरा, जगदीशप्रकाशन, लखनऊ, २०१३।
9. वर्मा, कमल, नाटकं च अभिनयः भारतीयरंगमंचपरंपरा, प्रदीपपब्लिशिंग, पटना, २०२०।
10. श्रीधर, के. एन., संस्कृतनाटककाराः भासात् कालिदासपर्यन्तम्, साहित्यशोधसंस्थानम्, मुंबई, २०१८।
11. शर्मा, अजय, रससिद्धान्तः च भारतीयनाट्यशास्त्रम्, राजकमलप्रकाशन, दिल्ली, २०१६।
12. गुप्ता, निर्मल, कालिदासस्य नाट्यकलाः एकसमालोचनात्मकअध्ययनम्, हिंदीविश्वविद्यालयप्रकाशन, आग्र, २०२१।